

УДК 821.161.2:

ББК 83.3(4 укр)6

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ МІСТА В УКРАЇНСЬКОМУ ПИСЬМЕННИЦТВІ 20-30-х РОКІВ

Л. Я. Петренко

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кафедра англійської філології, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380(342) 50-60-74

У статті досліджується інтерпретація образу міста в аспекті художньо-естетичних засад експресіонізму. На матеріалі творчості Є. Плужника, В. Сосюра, М. Бажана, Т. Осъмачки та інших письменників 20-30-х років ХХ століття спостерігається осмислення феномену міського мешканця, людини натовпу, самотньої, вразливої; протиставлення села місту; монументалізація міста з переходом в апокаліптичний план.

***Ключові слова:** місто, експресіоністична поетика, трагедійне світовідчуття.*

В українській літературі урбанізм як художньо-естетичне явище утверджувався на початку 20-х років ХХ століття. На зміну патріархальному сільському ладу приходять технізований міський ритм життя, тому митці засвоюють і активно впроваджують „новітню духовно-психологічну „субстанцію” у свідомості української людини цього часу – Місто” [9, 61], її відкриття українством, часто з елементом ворожості, неприйняття. Водночас приваблює письменників і культурна традиція, що „закріплювала за Містом статус певного Універсуму, здатного вмістити не тільки локальний простір і час, а й основоположні засади людського буття у філософському просторі і часі” [16, 15].

У творчості письменників окресленого періоду спостерігаємо шпенглерівську концепцію „присмеркового” міста, що втрачає живий дух, стає опорою війни, жорстокості. Приміром: „...і місяць, звівши сині руки,/ немов пророк, став місто клясти./ За всі гріхи і всі провини,/ за малість, зрадність і підлоту,/ за злочини, що повне ними/ кубло презирства і голоти” (Б.-І. Антонич. „Кінець світу”), „Міста, міста! Жорстокістю бадьорі!/ Мільйонносили людські двигуни!/ Це ваш тягар приплескав бігуни./ Це вам на паливо часи і зорі!” (Є. Плужник. „Канів”), „Місто в мальованих плакатах: людина людину коле”, „Стоїть сторозтерзаний Київ, і двісті розіп’ятий я” (П. Тичина. „Антистрофа”, „І Белий, і Блок...”), „В крові колеса трамваю,/ вагони і рейки в крові...” (В. Сосюра. „На розі”).

Зображення міста в „Сонячній машині” В. Винниченка має виразно експресіоністичний характер: місто – небезпека, руйнівна сила („Нетерплячка, гарячка, невтриманість... Зруйнувати всі фабрики, зірвати

всю землю, запалити всі міста”). Загроза з боку міста в романі „узагальнюється до рівня „людини взагалі”, а образ „сонячної машини” – до загрозливої перспективи з боку технічного й соціального прогресу (...). Ефект загрози з боку міста створюють постійно повторювані мотиви гуркоту, колотнечі, корчів, гримас. Образи руйнації, неспокою, самотіння (одне з улюблених і часто вживаних Винниченкових слів) визначають долі героїв за принципом асоціації” [13, 67-68].

„Яскрава експресія звуко-образного символічного наповнення”, „присутність чи не в кожному рядку ознак алітераційної „кривавості” [8, 80] – таким бачиться місто М. Йогансену в поемі „Комуна”:

*У дахів іржавім колосю
Никає місяць кривавий,
Удосвіта серп укосить
Молоду зів'ялу отаву.*

І в поемі „Мандрівка до сонця” Юрія Клена „живе цілий світ вергарнівських образів (...), підсилений глибокою трагедійністю трактованої митцем теми (голодомор 1933 р.): „Вабить вогнями далекий дворець” – загадковий і таємничий дворець, як те далеке ще не пізнане вергарнівське місто, великі міста, куди прямують гнані голодом селяни...” [6, 270]:

*Скрізь: у степах
І мочарах,
В тундрах і тайгах, страшних, як кошмари,
І по містах,
Прошитий шпильями дзвіниць,
Стиснутий ребрами кам'яниць,
Закоцуб
І догниває покинутий труп...*

У творчості Т. Осьмачки – це світ, „де все кривавиться, руйнується, кипить злобою, гине; світ, де своє люте торжество справляють абсурд, злочин і насилля; світ, який поет часто позначає, як Сальвадор Далі у його відомій картині „Передчуття громадянської війни”, – хрест, кістки і ріки крові...” [14, 22]. Цей світ народжується у самотній душі поета, який особливо гостро відчуває свою самотність у місті:

*Я знов самотній і проклятий, –
схилився тяжко до вікна:
на мурах, ніби на розп'яттях,
ворони виють в небеса.*

*Їх чую крики ізнадвору
у серці зраженім своїм...
Куди, куди втечу від горя,
від тих зловісних голосів?..*

Т. Осьмачка з болем спостерігає, як київськими вулицями ведуть арештантів – „свистять батоги,/ кліпає сонце/ і бризкає кров аж у стелю світів,/ і з крапель кривавих зростають зірки”. Йому вчувається „дия-

вольський регіт” землі у „шумі мільйонів планет в мільйонах віків”. Чи не нагадає це кінець світу? Міцний ґрунт утікає з-під ніг роботящої людини, яку звинувачують у всіх мислимих і немислимих провинах, тож „хочеться плюнути з одчаю/ тобі, земле, мамо,/ щоб випекти пляму, пустелю,/ на спині твоїй,/ як вічне тавро арештантське,/ і димом пропасти в безодні часу!”.

Урбаністичні ландшафти з їхнім хаосом, технічним прогресом пов’язані з відчуттям болю, страху, внутрішнім дискомфортом людини, яка нерідко сприймає місто як місто-пекло, що живе за власними законами. І тоді у важких похмурих символах постає апокаліптичний світ: „О пущо з каменю, коли тебе змете новий потоп?” (Б.-І. Антонич. „Сурми останнього дня”).

Образ міста завдяки своїй гротесково-символічній природі набуває узагальнюючого значення та експресивності, що підтверджує неминучість якоїсь трагедії. Приміром, у повісті В. Підмогильного „Остап Шаптала” воно постає як фантастичне уособлення ворожих сил: „Була ніч, і місто принишло. Блідими плямами маячили ліхтарі серед темряви, немов обриси неясних надій серед моря одчаю і суму. Незграбними скибами лежали далекі будинки, страшні, як чудо. Він ішов сам, кроки його дзвінко лунали в порожніх провулках. Здавалось, усе життя міста скупилось в нім, і він ніс на плечах його вагу”.

Письменники акцентують увагу не на конкретно-історичних атрибутах міста та його мешканців, а на їх загальнолюдській, онтологічній сутності. Внаслідок цього з’являється символічно-узагальнений образ людини, якій протистоїть місто: „Гергоче місто: – Пожру, нещасний!/ Панок сміється золотозубий./ А в небі місяць летить і гасне – сторч головою в холодні труби” (В. Сосюра. „Гергоче місто...”).

Семантична наповненість образу міста в митців-експресіоністів нерідко досягається завдяки гіперболізації і гротесковому поєднанню рис урбаністичного пейзажу і внутрішнього стану ліричного героя. Зразком можуть слугувати рядки із поезії В. Сосюри „Пролог до невідомої поеми”, в яких автор розкриває своє ставлення до „нової економічної політики” в країні: „А трамваї на стіни будинків, на панелі й на рейки кидають/ килими сині й прозорі.../ Це я ходжу по місту з одрізаною головою/ і на руках у мене б’ються і дзвенять одинокі жилки...”.

З великим містом пов’язуються страждання, почуття непевності, розчарування, незахищеності. Так, у поемі Є. Плужника „Галілей” – концентрація максимально оголених і загострених у своїй суті елементів: „Бачиш – гниє/ І досі/ На розі/ Каліка безногий?/ І це там, де усі дороги/ У прекрасну ведуть далечінь?...”. А ліричний герой поезії „Вчора над містом летіли гуси...” цього ж автора хотів би втекти із „камінного міста” туди, де можна почуватись впевнено і природньо: „Вчора над містом летіли гуси./ Над камінним містом, вночі.../ Стиснути серце мусив,/ Мовчи, безглузде, мовчи!”.

Ліричний герой експресіоністичної поеми В. Сосюри „Золотий ведмедик”, відчуваючи свою причетність до всесвітнього огрому – „і я ке-

рую часом,/ і рухом я керую...”, – також залишається самотнім у місті, де на розі кохання „пахне розстрілами даль”, де вечір дивиться глибоко-глибоко „одиноким ліхтарем”, „падають комети на голі коліна, і сльози біжать по щоках...”. Золотий ведмедик, що символізує кохання, щастя, надію під тиском жорстокого сьогочася – „І зупинились гнівні коні./ І падає/ на гній/ криваве/ молоко.../ Хто це ламає руки,/ руки ясні, в агонії.../ „Огонь!/ Огонь!/ Огонь!” – залишає уяву ліричного героя, руйнує тонкий шар захищеності: „Місяць доріжу стеле, ляжу на ній, засну.../ Тихо, без дум опускаюся, в темну,/ холодну труну”.

У вірші „Балада про блакитну смерть” Б.-І. Антонич розповідає про смерть закоханої пари в місті, де „смуток темних брам” і „цвілі млосний подих”. Душі-лілеї закоханих згорають „немов останні краплі спирту” – „тотальне божевілля й катастрофізм відчуття спалюють два життя в полум’ї екстази, що сприймається як психологічна втеча від своїх страхів і самотності, як відчайдушна спроба у фізичному єднанні віднайти ту надреальну близькість” [7, 93].

Незважаючи на активне, бурхливе життя міста, в експресіоністичній урбаністичній поезії обов’язково звучить мотив самотності: „В ліхтареві морі йдуть байдужі люди,/ і людина кожна – невідомий світ./ Я між них блукаю, все шукаю чуда,/ все чекаю щастя уже стільки літ...” (В. Сосюра. „В ліхтареві морі йдуть байдужі люди...”), „Аероплани й усе довершенство техніки – до чого це, коли люди одне другому в вічі не дивляться?” (П. Тичина. „Антистрофа”), „А пустеля людська лиш луною порожньою гука,/ Серце світу розмірено гупає в тілі машин; / І жадного згука./ Один” (Є. Маланюк. „Демон мистецтва”). Суб’єктивне сприйняття міста передає жах самотньої людини перед незрозумілим їй світом, у якому „мов зонд у рану,/ розпач грузне в наші душі” (Б.-І. Антонич. „Ротації”), „...здається, колеса трамваїв розчавлюють душу мою” (В. Сосюра. „На розі”). Кам’яне місто „змінює свідомість людей, пригноблює й відділяє стінами, саджає в кліті своїх самотніх болів; відбувається відчуження, оніміння душ. З-поміж високих мурів тяжко вирватися духові до небес блакиті...” [7, 92].

У збірці В. Сосюри „Місто” присутні „кілька типово модерністичних мотивів і настроїв, таких як самотність, страх невідомого й ненависть до нього. Жителі міста викликають у поета дикий стан агресії: „Я не знаю, хто кого морочить,/ але я б нагана знову взяв/ і стріляв би в кожні жирні очі,/ в кожну шляпку і манто стріляв”. У зв’язку із щойно процитованими рядками необхідно наголосити, що в літературному експресіонізмі виразно виявилися протестні тенденції: неприйняття сучасної митцям цивілізації, огидних сторін життя мешканців великих міст: „...в долинах забуття ростуть гіркі мигдалі сну./ На голови міщан злітають зорі, наче листя,/ у скорчах болю і багатства людський вир за-снув” (Б.-І. Антонич. „Концерт з Меркурія”), „Пруть до церкви, на смерть, в ресторани.../ Жруть, торгують собою, плюють/ В непроміті, неславлені рани, – / Живуть!” (Є. Плужник. „Галілей”).

У творчості Б.-І. Антонича зустрічаємо образ „міщанського бога” – „образ оригінальний не лише для нашої поезії, а й для світової літератури ХХ століття, охопленої (не завжди виправданою) ненавистю до міщанства. Асоціативні зв'язки між музичними інструментами жандармів і банками, де в один сейф зачиняють „зорі, душі і комети”, дають нашій уяві можливість зазирнути в тайники механізму споживацького суспільства, в якому єднаються монети і багнети в ім'я спільної мети владарування над світом” [11, 35].

Нерідко в експресіоністичних урбаністичних віршах з'являється постать повії, що є „витвором” доби, породженням непевного, жорсткого часу: „І дзвонять ліхтарі, і верески біргалок,/ І ще темніший, ще бридкіший льох,/ Де б'ється у руках жіночих тіл кавалок...” (М. Бажан. „Неясний звук”), „Мужчини в сивих пальтах із кишень виймають зорі/ і платять їх паннам за п'ять хвилин кохання” (Б.-І. Антонич. „Назавжди”), „Дні повій, галіфе й героїв... / Хто в сквері під цей газон/ Грунт угноїв” (Є. Плужник. „Розминувся зі мною сон”), „Я піду на вулиці, де прудко/ мчать авто і тане білий дим,/ де гуляють п'яні проститутки/ й закликають голосом хрипким” (В. Сосюра. „Я піду на вулиці...” та ін.

Захоплює митців експресіоністичний мотив великого міста з його денним гамором, хаосом та нічною відчуженістю: у М. Бажана – „І наді мною дім встає,/ Мов божевільний катафалок./ На нього мовчки і без руху/ Кладеться поверхів труна...” („Розмова сердець”), „Ніч, як труп на шибениці, терпне./ Рвучи пуповину з днем./ І промінь корявий на брукові вмер пнем,/ Жовтим, трухлявим пнем” („Нічний момент”), у Б.-І. Антонича – „Де, заламавши руки сині,/ рятунку кличе ніч намарне,/ колишуться п'яниці й тіні/ біля кульгавої ліхтарні” („Балада про вулкан”), „Примарні камениці і коші подвір'їв,/ мов нетрі мороку, вузькі і мокрі сходи,/ провалля ночі, що його ніхто не зміряв” („Балада про блакитну смерть”). Експресіоністична урбаністична лірика ґрунтується на зіставленнях: день-ніч, життя-смерть, природа-техніка: „Темні заплакані вулиці./ Іноді крикне авто./ Місяць над мурами щулилися.../ Дощ...” (В. Сосюра. „Темні заплакані вулиці...”), а урбаністичні пейзажі митці малюють контрастними, експресивними фарбами: „Сині вікна. Вечір зимовий./ Заметелився сніг угорі.../ Налилися вечірньою кров'ю/ Золоті уста зорі” (В. Сосюра. „Лист”).

У утопічній поемі „Комуна” Майк Йогансен пише про творіння нового світу – Комуна, яка „буде універсальним рівнем гармонії – станом примирення усіх опозицій” [8, 97]:

*Коли буде Комуна,
То буде місто, як море, як гори,
Таке біле й широке*

І як контраст – сучасне місто:

*Ні, не буде смердючого міста, не буде.
Для кого ця цяця:
Понабивані м'ясом казарми із двору до двору?...*

Ліричний герой Майка Йогансена, „усвідомлюючи власний „космічний” початок та власне призначення (...), відчуває свою приреченість:

*Я знаю: загину, високий,
В повітрі чистім і синім
– Мене над містом повісять:
Зорі досвітній в око,
В холодне око дивитись.*

Місто поглинає дощ, туман, мряка:

*О, як люто заздрить людині
На небі мрець голомозий,
В море мертво і синє
Зануривсь у дикій тривозі.*

Вода-хаос несе в собі смерть, власне для експресіоністичної поезії характерним є використання для опису міста метафор, пов'язаних із водною стихією (море, шторм, береги, гребля тощо), бо вони передають сильну енергетику великих міст: „Греблі жовтих мурів, / денний вулиць гамір/ від берега по берег...” (Б.-І. Атонич. „Ротації”), „Мою ніжність, і серце, й слово/ Я кладу тобі, місто, до ніг.../ А воно ліхтаріє, нервове,/ Над брукованим морем доріг...” (В. Сосюра. „Лист”).

У романі В. Підмогильного „Місто” згубна сила міста також асоціюється з водним простором: „Тьмянний блиск ліхтарів, разки світючих вітрин, сяєво кіно – були йому блудними вогниками серед драговини. Вони манять, але гублять у темряві (...), що зливалася з небом і каменем, – там величезні водоймища отрути, оселі слимаків... І коли б його міць, він накликав би грім на це сіре важке болото, як казковий чарівник”.

Українські митці усвідомлюють пріоритетність урбаністичної культури, але водночас наголошують на вічних культурних цінностях буття людини (земля, дім, поле), віддаючи їм перевагу. Так, метонімічні ознаки села живуть в уяві головного героя роману В. Підмогильного Степана Радченка: „Родюча сила землі, що проймала його мозок, могутні вітри степів, що його породили, надавали пристрасної яскравості його маренню про блискучу прийдешність землі”. Мріючи підкорити місто, він водночас вважає за необхідне „підточувати гнилі підвалини міста”. В. Підмогильний дає опис міста, подібно до митців-експресіоністів, „через уявлення містичного урбанізму, а саме асоціювання міста з тією силою, що прагне знищити людину, поглинути її духовно. Цю змістову універсалью підтримують у романі оцінні метафори ненажерне місто, лещата міста, темна безодня міста, пастка вулиці, що проектується на внутрішній світ українського селянина, який боїться міста” [16, 15].

У збірці П. Тичини „Замість сонетів і октав” місто також холодне і вороже:

*Крапнув щось дощ – і всі асфальти у висипному
тифі...*

*Молодий новеліст: – не хочу, не можу писати! Місто
гнітить, життя нервує...*

– *Якби отак, знаєте, на село. Скупатись, по росі
походитьи...
(„Хто скаже“).*

Зображення трагедії селянського роду, спричиненої агресією, що йде з міста, спостерігаємо в поезії Т. Осьмачки „Деспотам”. Ідея хаосу, смерті втілена саме в образі міста, який прочитується в контексті образів крові, ридання, крику клекоту, а втеча з міста до села – як повернення до духовних витоків, вияв моральної повноти особистості. На відміну від Є. Плужника, В. Сосюри, Д. Фальківського, в поезії яких місто як втілення зла опозиційне селу як гармонії, дійсність і в селі, і в місті у творчості Т. Осьмачки, як правило, трагічна. Про це свідчать художні конструкції типу „поламані сухі поля” („Лист”), „степи-домовини” („Пісня з півночі”), „ріллі трупами лежать” („Деспотам”) тощо.

Чітко протиставляється село місту як природне протиприродному і в поезії Б.-І. Антонича з промовистою назвою „Мурашник”, що символізує знедуховлене місто, в якому „пасма вулиць сплетені, мов нерви”, все „з рудого полотна й рябої мерви”. Цей шалений ритм міського життя руйнує людину, яка у гонитві за грішми, сумнівними втіхами морально деградує, втрачає відчуття краси світу й істинного сенсу буття.

У великому місті губиться ідентичність, саме тому зображення людей, які населяють його, характеризуються анонімністю: „Гей, ти, вулице! / **Потного м’яса**/ Безбережна, безкрая ріка!” (Є. Плужник. „Галілей”), „**Скільки лиць, одерж, очей і рухів!** / У очах мереживо цвіте... / **Хтось** здійняв до неба жовті руки / й проклинає місто золоте...” (В. Сосюра. „Я піду на вулиці...”), „...як віко скриню, ніч прикрила **муравлисько** міста” (Б.-І. Антонич. „Концерт з Меркурія”) та ін.

Цілком очевидно, що в українській літературі 20-30-х років ХХ століття спостерігається зацікавлення письменників урбаністичною тематикою, зокрема осмислення феномену міського мешканця, людини натовпу, самотньої, вразливої; протиставлення села місту; монументалізація міста з переходом в апокаліптичний план. Творчість митців відзначає чутливість „оголених нервів”: підвищена емоційність, вибуховість почуттів, гротескність образів, контрастність зображення. Інтерпретація образу міста українськими письменниками здійснюється в аспекті художньо-естетичних засад експресіонізму. Урбаністичні ландшафти з їхнім хаосом, технічним прогресом пов’язані з відчуттям болю, страху, внутрішнім дискомфортом людини.

Література

1. Антонич Б.-І. Велика гармонія. – К.: Веселка, 2003. – 350с.
2. Бажан М. Політ крізь бурю: Вибрані твори. – К.: Криниця, 2002. – 608 с.
3. Винниченко В. Твори в двох томах: Т.2. – К.: Дніпро, 2000. – 624с.
4. Йогансен М. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 2001. – 516с.
5. Клен Ю. Вибране. – К.: Дніпро, 1991. – 461с.

6. *Кравець Я.* „Мандрівка до сонця” Ю. Клена і „Похід” Е. Вергарна: наслідування, перегуки, поетична настроєвість // Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та вісниківського романтизму. – Дрогобич: Відродження, 2004. – С. 263-277.
7. *Лисенко Т.* Поетична збірка Богдана-Ігоря Антонича „Ротації” // Визвольний шлях. – 2002. – № 4. – С. 90-96.
8. *Мельників Р.* Майк Йогансен: ландшафти трансформацій. – К.: Смолоскип, 2000. – 156 с.
9. *Мовчан Р.* Неоромантична проза Юрія Яновського („Майстер корабля”, „Чотири шаблі”) // Дивослово. – 2001. – № 7. – С. 59-65.
10. *Осьмачка Т.* Поезії. – К.: Рад. письменник, 1991. – 252с.
11. *Павличко Д.* Незгасаючий перстень життя // Антонич Богдан-Ігор: Велика гармонія: (модерністична поезія ХХ століття). – К.: Веселка, 2003. – С. 5-40.
12. *Підмогильний В.* Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наукова думка, 1991. – 800 с.
13. *Сиваченко Г.* „Сонячна машина” В. Винниченка в магічному колі експресіонізму // Слово і Час. – 1998. – № 1. – С. 65-71.
14. *Слабошпицький М.* Поет із пекла. – К.: В-во „Ярославів вал”, 2003. – 368с.
15. *Сосюра В.* Вибрані твори: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 2000. – Т.1. – 648с.
16. *Ставицька Л.* Мовно-образна структура роману В. Підмогильного „Місто” // Дивослово. – 1999. – № 4. – С. 15-17.
17. *Тичина П.* Твори. – К.: Молодь, 1990. – 288с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 02.09.2009 р.
Рекомендовано до друку докт. філол. наук, професором Хоробом С.І.*

THE INTERPRETATION OF THE TOWN IMAGE IN THE UKRAINIAN LITERATURE OF THE 20-30TH YEARS OF THE XX CENTURY

L. YA. Petrenko

*PreCarpathian National University by V. Stefanyk, 57 Shevchenko Street,
Ivano-Frankivs'k, 76000, Ukraine, ph. +380(342) 50-60-74*

The article deals with the interpretation of the town image in the aspect of artistic principles of expressionism. On the material of creative work by Y. Pluzhnyk, M. Bazhan, T. Osmachka and other writers of the 20-40th years of the XX century it is analysed the phenomenon of a town inhabitant, a man of crowd, lonely and sensitive; a town contrasted to a village; the transition of a town into the apocalyptic plan.

Key words: *town, expressionistic poetics, tragic sensation of the world.*